

VINCZE FERENC

A GYARMATOSÍTÁS PRAXISAI
A REGIONÁLIS IRODALOMTÖRTÉNETEK BEN*

A ROMÁNIAI NÉMET ÉS A ROMÁNIAI MAGYAR
IRODALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS GYAKORLATAI

Ha a magyar vagy a német irodalom és kultúra esetén a 20. század második felét illetően (főként az 1945 és 1990 közötti időszakot tekintve) regionalitásról esik szó, úgy azokat a jelenségeket lehet felsorolni, melyek fogalmi elnevezésük alapján valamely határokon túli magyar és német nyelvű irodalmakat jelölik. Ezek a kifejezések a 20. században jelentek meg, tehát egy adott időszak termékei, és jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogyan és miként beszélünk a mai magyar vagy német irodalomról szóló diskurzusban a regionalitásról, továbbá az adott területeken született irodalmakról. Ugyanakkor azzal is érdemes számot vetni, hogy ezek a fogalmak nem légtüres térben jöttek létre, jelentős hagyománnyal rendelkeztek, és mielőtt létrejöttek hasonlóságaira és különbségeire rámutatnék, szükségszerűen előbb

* A tanulmány az NKFIH 128 151. számú pályázatának keretében készült.

tradícióikat tárnám fel röviden. E fogalmak létrejötte során alapvető térbeli és téralkotó gyakorlatok figyelhetők meg, így e kategóriák tárgyalása során jelen szöveg elsősorban a terek megteremtésének és működtetésének, továbbá ezek szimbolikájának tapasztalata felől közelít a jelzett fogalmakhoz, konkrétan a Romániához kapcsolható nem román nyelvű irodalmak irodalomtörténet-írásainak gyakorlatához. Mindemellett hipotetikusán az is megelölegezhető, hogy a romániai magyar és romániai német irodalmak – itt elsősorban az irodalomtörténet-írás felől értett – konstrukciójának komparatív vizsgálata, tehát a transznacionális perspektíva ahhoz is hozzájárul, hogy ezeket a képződményeket kiemeljük a nemzeti irodalmak diskurzusából, és egy átfogóbb regionális aspektusból tárgyaljuk. Továbbá éppen ez az összehasonlítás veti fel a posztkolonializmus elméleti hátterét is mint az elemzés lehetséges aspektusát, hiszen mint Szamosi Gertrud fogalmaz, „a közép-európai történelem is sokrétű metahermeneutikai értelmezés lehetőségét ígéri, hisz világunk szerencsétlenül gazdag a sokszor kölcsönös kolonizálások szövedékéből font értelemképzési hálókbán”¹.

Miközben a hatvanas és hetvenes években éppen a fentebb jelzett regionális irodalmak (re)indentifikációs folyamatai zajlottak az irodalomtörténet-írás tekintetében, az elméleti megközelítések – éppen ezen időszakban – arra mutattak rá, hogy felerősödik a térbeliség szempontrendszere, és mint a térbeli fordulat (*spatial turn*) egyik előfutárának tekintett Michel Foucault is rámutatott: „Jelenlegi korunk talán inkább a tér korszaka lett. Az egyidejűség, a mellérendeltség, a közel és a távol, a jobbra és a balra, a szétszóródás korát éljük.”² Foucault-nál ez az állítás összekapcsolódik a tér és az idő viszonyrendszerének felülvizsgálatával is, és szövegében – mint az idézetből is kitűnik – a szinkronia hangsúlyozódik a diakroniával szemben. Mindez arra is rámutat, hogy az egyidejűség és a mellérendeltség mellett a térbeliként elképzelt viszonyrendszer, az egyes elemek konstellációja az,

1 SZAMOSI Gertrud, *A posztkolonialitás*, Helikon 1996/4., 418.

2 MICHEL FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = Uő., *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, Latin Betűk, Debrecen, 2000, 147.

mely lassacskán a vizsgálatok fókuszába kerül. A tér és a terek nem csupán a viszonyokat és a kapcsolati hálókat tekintve kerültek újragondolásra, ezzel egyidejűleg fogalmazódott meg a tér és a terek létrejöttére és reprezentációs eljárásaira vonatkozó kérdés is.³ Ehhez szorosan kapcsolódik a leginkább Edward Said nevéhez köthető orientalizmust érintő kritika⁴ és a posztkoloniális elmélet, mely alapvetően a „tér politikai, gazdasági uralásának, közvetve pedig a centrum és periféria megkülönböztetésén alapuló eurocentrikus gondolkodás kritikájaként érthető.”⁵ Mindezen tendenciák kérdésfeltevéseit egyre inkább meghatározzák a későbbiekben a téralkotó eljárások működésmódjai, melyeket illetően Michel de Certeau megfogalmazása, miszerint „lényegében tehát a tér a gyakorlatba vont hely”,⁶ éppen a használatba vételt és így a cselekvést (ennek módját) hangsúlyozza.

Amennyiben Lefebvre alapfelvetéséből indulunk ki, miszerint a teret az alkotó eszköz részeként, a kulturális hatalmi viszonyokkal szorosan összefonódó társadalmi gyakorlat termékeként fogjuk fel, annyiban a tér mindig tartalmaz fizikai és társadalmi elemet.⁷ A vizsgálatunk tárgyát képező irodalomtörténetekben olyan térbeli fogalmakat kezdtek használni, amelyek egyértelműen azonosíthatók a fentebb jelzett térbeliségre vonatkozó gyakorlatok termékeként, továbbá az is megállapítható, hogy ezek az eljárások és az általuk konstruált terek társadalmi referenciákkal rendelkeznek. Elemzésem forrásszövegei a romániai német és magyar irodalom egy jól ismert korszakának két irodalomtörténete, melyek a második világháború lezárultától a hetvenes vagy nyolcvanas évekig tekintik

3 Henri LEFEBVRE, *La production de l'espace*, Economica, Paris, 1974.

4 Vö. Edward SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek, Európa, Budapest, 2000.

5 DÁNÉL MÓNika – VINCZE Ferenc, *Tér = Média- és kultúratudomány. Kézikönyv*, szerk. KRICSFALUSI Beatrix – KULCSÁR SZABÓ Ernő – MOLNÁR GÁBOR Tamás – TAMÁS Ábel, Ráció, Budapest, 2018, 182.

6 Michel de CERTEAU, *A cselekvés művészete*, ford. SAJÓ Sándor – SZOLLÁTH DÁVID – Z. VARGA Zoltán, Kijárat, Budapest, 2010, 141.

7 Wolfgang HALLET – Birgit NEUMANN, *Raum und Bewegung in der Literatur = Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn*, hg. Wolfgang HALLET, – Birgit NEUMANN, transcript, Bielefeld, 2009, 14.

át kijelölt szempontrendszer alapján ezen regionális irodalmak történetét. A magyar irodalomtörténetet Kántor Lajos és Láng Gusztáv írta, és a munka először 1971-ben,⁸ majd 1973-ban második kiadásban is megjelent *Romániai magyar irodalom 1944–1970*⁹ címmel. A német irodalomtörténet szerzője Peter Motzan, *Die rumäniendeutsche Lyrik nach 1944* című¹⁰ kötete 1980-ban látott napvilágot, és alapvetően a magyarnál szűkítettebb nézőpontot ígérve elsősorban a líra jelenségeire fókuszál. A kötetek kiválasztását ezek hatástörténete is indokolja, hiszen míg a magyar diskurzusban a Kántor–Láng a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában folytatásokban megjelent központi magyar irodalomtörténet (Spenót) részévé vált,¹¹ sőt végeredményben az MTA felkérésére született¹² – továbbá a későbbiekben is az „erdélyi” vagy „romániai” jelző használata kapcsán „alapítószöveg” státuszában említik a Kántor–Láng-féle irodalomtörténetet¹³ –, addig

8 KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1945–1970*, Kriterion, Bukarest, 1971.

9 KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, *Romániai magyar irodalom 1944–1970*, Kriterion, Bukarest, 1973. A továbbiakban az irodalomtörténet 1973-as kiadását idézem az elemzés során Kántor–Láng néven.

10 Peter MOTZAN, *Die rumäniendeutsche Lyrik nach 1944. Problemaufriss und historischer Überblick*, Dacia, Cluj-Napoca, 1980.

11 Vö. *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. A határon túli magyar irodalom*, szerk. BÉLÁDI Miklós, Akadémiai, Budapest, 1982, 175–322.

12 Vö. „A könyv (közvetlen) előtörténetéhez, a munka elindításához egy budapesti találkozást kell felidézni: Bodnár György, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének vezető munkatársa üzent, s az üzenet nyomán leültünk egy négy szemközti beszélgetésre. [...] Közölte, hogy az Intézet keretében folytatódik a magyar irodalom történeti összefoglalása. [...] Az intézeti terv szerint az 1945 és 1970 közötti korszakot fogja felölelni az új összefoglalás, ebben számítanának rám, írjam meg a romániai magyar irodalmi részt. Kevés gondolkodás után ott helyben azt válaszoltam, ezt én Láng Gusztávval közösen tudnám vállalni, de persze előbb beszélnem kell vele. Hazaérkezve Kolozsvárra, Láng Gusztáv barátommal megegyeztünk, visszajeleztünk a megrendelőnek, elosztottuk magunk között a műfaji területeket, illetve az egyes szerzőket – és elkészítettük a kéziratot.” KÁNTOR Lajos, *Láng-dossier – társszerzőségben = KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról*, Bookart, Csíkszereda, 2018, 27.

13 Vö. BALÁZS Imre József, *Szótáralapítás egy erdélyi magyar irodalomtörténet megírásához = Uő., Erdélyi magyar irodalom-olvasatok*, Egyetemi Műhely – Bolyai Társaság, Kolozsvár, 2015, 15–17.

német viszonylatban a romániai német irodalom utolsó időszakát áttekintő Cristina Tudorică kötete részben ismétli a Motzan-kötet szerkezetét,¹⁴ továbbá jelentős hivatkozási alappá is válik más áttekintő művekben is.¹⁵

Azonnal feltűnik, hogy az előszóban mindkét könyv pontos és részletes magyarázatot ad a régió címben használt kifejezésére, és emellett figyelemre méltó az is, hogy mindkét kötet – már címében – egyértelműen kijelöli az áttekintés kezdőpontját. A címadás nehézségét és egyúttal társadalmi és politikai referenciavonatkozását a magyar irodalomtörténet két kiadása közötti különbség szemlélteti a leginkább: az áttekintés 1945-ben kezdődik az első kiadásban, a másodikban pedig 1944-ben.¹⁶ Ez a különbség a második világháborús romániai politikai helyzetben bekövetkezett változásra mutat rá, arra a közismert tényre, miszerint a második világháborúban 1944. augusztus 23-ig a németek oldalán harcoló Románia a fentebb jelzett napon Mihály király parancsára átállt a szövetségesek oldalára, és innen datálható a román történelem új korszaka, mint ahogyan ezt Neagu Djuvara is megfogalmazza: „azáltal, hogy a szovjetekkel szemben elvesztettük a háborút, kénytelenek voltunk – a szövetségesek ígéretei ellenére, hogy megvédelmezzük – elfogadni a Moszkva által ránk kényszerített rendszert.”¹⁷ Az irodalomtörténeti áttekintések kezdőpontjainak kijelölése, továbbá a magyar kiadás címének második kiadásbeli korrekciója világosan mutatja, hogy az irodalomtörténet-írás korszakolásának gyakorlatát társadalmi és

14 Vö. Cristina TUDORICĂ, *Rumäniendeutsche Literatur (1970–1990). Die letzte Epoche einer Minderheitenliteratur*, Francke, Tübingen–Basel, 1997, 7–62.

15 Vö. például Annemarie WEBER, *Rumäniendeutsche? Diskurse zur Gruppenidentität einer Minderheit (1944–1971)*, Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2010, 7–11.

16 Vö. „Az 1945-ös, »felszabadulási« dátum nyilván Magyarországra utal; ebből lett az egyik feljelentés, mert hát a mi »felszabadulásunk« ugye 1944. augusztus 23-án történt. A följelentő és az öt meghallgató »szerv« arra már nem gondolt, hogy Erdélyben az újabb hatalomváltozás csak valamikor októberben kezdődött – de ettől függetlenül is, az irodalom nem napra-hétre pontosan követi a társadalmi-politikai változásokat (amilyen mértékben követi, persze). Vagyis 1945 a valóságos határ, legalábbis valóságosabb, mint 1944. A kiadó természetesen nem ellenkezett, következésképpen mi sem, így hát változott a második kiadás címe.” KÁNTOR, I. m., 27–28.

17 Neagu DJUVARA, *A románok rövid története*, ford. HORVÁTH Andor, Koinónia, Kolozsvár, 2010, 302–303.

politikai események befolyásolták. Nem véletlen tehát, hogy a két irodalomtörténet címében szereplő epochális meghatározás az 1944-es kezdő dátumot használja, amely az új társadalmi rend kezdetét jelzi. Az irodalomtörténet kezdetének ezen időbeli meghatározása is térbeli perspektívát sugall, amennyiben az irodalmi-történelmi áttekintés kezdetét nem az irodalomimmanens vagy esztétikai szempontok alapján határozták meg, nem is irodalomtörténeti szempontok alapján, hanem a történelemírás ideológiailag megjelölt kiindulópontjától, a tárgyalt irodalomtörténetek korabeli horizontját tekintve a román nemzetállam újraalakulásától. Az irodalomtörténetek dátumválasztása azért is érdekes, mivel már ezen a ponton felfedezhető részben a gyarmatosítás perspektívája, amennyiben például a tárgyalt szövegek történelemértelmezését és Djuvara fentebbi idézetének megállapítását ütköztetjük. Míg a magyar és a német irodalomtörténetek – kényszerűségből is – választott kiinduló dátuma saját értelmezésükben a nemzetiszocialista befolyás és érdekek alól való felszabadulás pillanataként interpretálja a dátumot, addig Djuvara megfogalmazása már az ezt követő szovjet elnyomóhatalom színrelépését jelzi. Ennyiben az is kijelenthető, hogy a román társadalom gyarmatosított státusza nem változik meg, csupán a gyarmatosító kilétében történik változás. Továbbá az idő pontos kijelölés egyúttal szorososan kapcsolódik a tér megjelöléséhez, hiszen a dátum (1944. augusztus 23.) nem egyszerűen a román állam átállását jelzi, hanem a román állam területi integritásának alakulását is mutatja, tehát itt egy olyan terri- toriális térfogalom fedezhető fel, mely kapcsán Doris Bachmann-Medick megállapítja, hogy ez egybeesik „egy nemzetállamilag kijelölt térfogalommal, a teret és a lokalitást a kulturális hagyományok statikus »tartályaként« értelmező szemlélettel, amely a nemzetállamok kialakulása során a kultúrát is egy nemzeti terrénum terri- toriális határai közé szorította”.¹⁸ Hogy miként is érvényesül ez a tartály-felfogás a regionális irodalomtörténet-írás gya-

18 Doris BACHMANN-MEDICK, *Spatial turn*, ford. VINCZE Ferenc = *Tér – Elmélet – Kultúra. Interdiszciplináris szöveggyűjtemény*, szerk. DÁNÉL Mónika – HLA- VACSKA András – KIRÁLY Hajnal – VINCZE Ferenc, Eötvös, Budapest, 2019, 76.

korlatában, arra a következőben térek ki a Kántor–Láng- és a Motzan-féle irodalomtörténetek kapcsán.

Mielőtt a címek jelezte fogalmi meghatározásokat helyezném előtérbe az előszavak definíciós kísérletei kapcsán, ismételten fontos kitérni az idő-kijelölés hangsúlyaira, mivel ezek nem csupán történelmi referenciaként értelmezhetők, hanem a fentebb jelzett módon térvonatkozásúak is.

Az időkezelés szempontjából eligazító jellegű és hasonlóságokat felmutató a két irodalomtörténet szerkezeti felépítése, továbbá az ebből látványosan kibomló, mintegy sugallt ellentételezés is. A Kántor–Láng struktúráját tekintve az első három nagyobb fejezet az (*Előzmények, Az irodalom élete, Irodalmi publicisztika, irodalomkritika, irodalomtörténetírás*), mely eligazító jellegű, és mintegy áttekintésül szolgál. Az *Előzmények* fejezet egy rövid felvezetést követően az 1944 előtti időszakot tárgyalja és összegzi, itt a kiindulópont 1919, az az év, mely – az 1918. december elsejei egyesülést követően¹⁹ – már az új államhatárok között találja a romániai társadalmat. Ennyiben tehát a romániai magyar irodalom előzményeként tekintett erdélyi magyar irodalom 1919–1944 között létezett, és ezt az időszakot összegzi az irodalmi élet jelenségei felől az irodalomtörténet. Az ezt követő fejezet nyitómondatai („Sorsfordulatot hoz a romániai társadalom fejlődésében 1944. augusztus 23. Románia kilépése a hitleri szövetségből, bekapcsolódása a fasizmus elleni fegyveres harcba a demokratikus, antifasiszta erők győzelmét jelzi az ország életében; s az irodalom is a humanista vagy éppenséggel forradalmi törekvések kibontakozását ígéri”²⁰) egyértelműen megerősítik a cím(változás) jelezte feltételezést, miszerint a választott kiindulópont (társadalom)politikai megfontoltságú. Ennyiben a Kántor–Láng felépítése kapcsán az időbeliség tényezőjét előtérbe vonva megállapítható, hogy az előzményként tekintett 1919–1944 közötti időszakot állítja szembe az 1944-et követő új korszakkal, és ez utóbbi fényében tárgyalja a romániai magyar irodalom kialakulását.

19 Vö. „Amikor 1918 decemberében egy csapásra megvalósult Nagy-Románia, azzal a románok sokszáz éves álma teljesült – együvé tartozni a Bánságtól a Dnyeszterig.” DJUVARA, I. m., 278.

20 KÁNTOR–LÁNG, I. m., 27.

A három felvezető fejezet után következő részek elkülönítve tárgyalják az 1944 utáni időszak líráját, prózáját és drámáját, majd a kézikönyvet a Réthy Andor összeállította könyvészeti adalék követi, mely szinte a kötet felét kiteszi.

Hasonlóképpen szerveződik a Peter Motzan írta irodalomtörténet struktúrája is. A hat nagy fejezetre tagolódó munkát felvezető *Vorwort* [Előszó] után következő egység a román területen születő német nyelvű irodalmak történetét (*Deutschsprachige Literatur im rumänischen Raum*) mutatja be, majd ezt a lírát érintő kritikai reflexiók (*Rumäniendeutsche Lyrikreflexion [1944–1979]*) összegzése és a romániai német líra 1919–1944 közötti (*Rumäniendeutsche Lyrik [1919–1944]*) időszakát elemző rész követik. Az előszót követő fejezet, mely az ebben a régióban élő német ajkú kultúra történelmi eseményeit idézi fel, kétszer is napra pontosan megjeleníti az 1944. augusztus 23-ai dátumot, előbb az új hatalom és a német lakosság viszonylatában,²¹ később pedig a német és a román kultúra egymáshoz való közeledése²² szempontjából. A fejezetcímek mellé rendelt évszámok és így időszakok jelölésén túl a negyedik nagy fejezet (*Rumäniendeutsche Lyrik [1919–1944]*) egy Stefan Sienerth-től származó idézettel indul, mely az 1918-as egyesülést emeli a középpontba, és azt az elvárást/reményt, hogy ezt követően jobbra fordul a németajkú lakosság sorsa.²³ Amiként a Kán-

21 Vö. „Nach dem 23 August 1944 forderte die Situation der deutschen Bevölkerung ein entschlossenes, aber auch taktvolles Vorgehen seitens der neuen Regierung, da jene der Nazi-propaganda besonders stark ausgesetzt gewesen war.“ [1944. augusztus 23-a után a német lakosság helyzete határozott, de egyúttal tapintatos eljárást követelt meg az új kormányzat részéről, hiszen ezt a népcsoportot erősen befolyása alá vonta a náci propaganda.] MOTZAN, I. m., 21. [A Motzan-idézeteket saját fordításomban közlöm – V. F.]

22 Vö. „Es ist einleuchtend, daß nach dem 23. August 1944 eine stärkere Annäherung an die rumänische Literatur stattfand.“ [Világos, hogy 1944. augusztus 23-a után erősebbé vált a román irodalom iránti érdeklődés.] Uo., 31.

23 Vö. „»Gleich nach der Vereinigung Siebenbürgens mit dem Altreich (also nach 1918) glaubte man allgemein, die Bildung einer relativ starken deutschen Minderheit in Rumänien und die verlockenden Versprechungen des bürgerlich-gutsherrlichen Regimes würden jedwelche nationalen Zielsetzungen überflüssig machen.«“ [Közvetlenül Erdély Ó-Romániával való egyesülése (tehát 1918) után általánosságban abban hittek, hogy a

tor–Láng-féle irodalomtörténet esetén is megtapasztalható volt, úgy itt is a konkrét, tehát a kötet címében is jelzett korszak tárgyalását jelentő fejezet nyitómondatai²⁴ hangsúlyosan jelölik a dátum megnevezésével a korszakhatárt, mely egyúttal nemcsak elhatárol, hanem a tárgyalt korszak irodalomfelfogását, irodalompolitikáját és természetesen társadalmi berendezkedését szembeállítja az előző korszak jelenségeivel.

A magyar és a német irodalomtörténet szerkezeti felépítését és a korszakhatárok kijelölését tekintve hasonló eljárásokat követ. Mindkét esetben 1919, továbbá 1944. augusztus 23-a a kijelölt határpontok, melyek egy-egy új korszak kezdetét jelölik. Mindkét dátummal kapcsolatosan elmondható, hogy egyik sem követi az első vagy a második világháború lezárásainak bevett dátumait, hanem olyan eseményeket jelölnek ki,²⁵ melyek egyértelműen a román államhatalom létrejöttének vagy éppen integritásának eseményeihez kapcsolódnak.²⁶ Kényszerűségeiből ugyan, de a regionális irodalomtörténetek

relatív erős német kisebbség jön létre Romániában, továbbá hogy a polgári-földesúri rezsim csábító ígéretei feleslegessé tesznek mindenféle nemzeti törekvéseket.] *Uo.*, 56.

24 Vö. „Die antifaschistische und antiimperialistische Revolution vom 23. August 1944 leitete die soziale und nationale Befreiung Rumäniens ein, führte zum Sturz der Diktatur Ion Antonescus und zum Abbruch der Beziehungen mit Hitlerdeutschland.” [Az 1944. augusztus 23-i antifasiszta és antiimperialista forradalom vezette fel Románia társadalmi és nemzeti felszabadulását, és vezetett Ion Antonescu diktatúrájának bukásához és a hitleri Németországgal való kapcsolatok megszakításához.] *Uo.*, 84.

25 Lucian Boia leírásából szintén érzékelhető, hogy a dátumok körüli bizonytalanságot végeredményben az új román állam kialakulásának térbeli vonatkozásai hozzák létre. Vö. „Învinsă, Austro-Ungaria s-a sfârșit, iar din ruinele ei s-au recompus noi alcătuirii politice. Bucovina s-a unit cu România în noiembrie 1918, iar Transilvania la 1 decembrie, prin votul unei mari adunări românești convocate la Alba Iulia. [...] Tratatul de pace (cu Ungaria, la Trianon în 1920) au consfințit modificările teritoriale, nu fără dificultăți însă în ce privește trasarea granițelor de vest a României.” [A legyőzött Ausztria-Magyarország szétmorzsolódott, de romjain új politikai alakzatok jöttek létre. Bukovina 1918 novemberében egyesült Romániával, Erdély december elsején a Gyulafehérvárra összehívott nagy román nemzetgyűlés szavazása alapján. (...) A békeszerződések (Magyarországgal 1920-ban Trianonban) rögzítették a területi változásokat, nem minden nehézséget nélkülözve, már ami Románia nyugati határát illette.] Lucian BOIA, *Cum s-a făcut România = Uő., România, țară de frontieră a Europei*, Humanitas, București, 2016, 95–96. [Ford. V. F.]

26 Balázs Imre József időpontjelölése is a bizonytalanságot érzékelteti: „A »romániai magyar irodalom« 1918 körül, Erdély megszállása idején és/vagy a gyulafehérvári

szerzői kénytelenek a román államhatalom ideologikus történelemértelmezését ráírniuk a romániai magyarként és romániai németként jelzett irodalmak korszakolására, ezzel mintegy jelezve és felmutatva a gyarmatosító erőteljes befolyásolási igényét a tárgyalásmód mikéntjére és hogyanjára. Emellett mindkét irodalomtörténet esetén megragadható az az ellentételező szerkezeti elem a felépítést tekintve, mely az 1944 utáni időszak irodalmát a korábbi korszak ellenében, attól való továbblépésként vagy akár elhatárolódásként mutatja fel: mind Kántor–Láng, mind Motzan felvázolják a két világháború közötti irodalmi eseményeket, melyek megítélése immár az ezt követő, a jelen horizontját és alakulástörténetét vázoló fejezetek perspektívájából történik.

A két irodalomtörténet megjelenése azért tekinthető kiemelkedő aktusnak a régió irodalomtörténet-írását illetően, mivel a két munka nem egyszerűen összegzésként és áttekintésként értékelhető, hanem egyúttal olyan definíciós kísérletként kezelhetjük őket, ami az újraelnevezés vagy az átnevezés jelentőségteljes gyakorlatát is magában foglalja. Mindezzel nem azt állítom, hogy a címekbe is emelt kifejezések („romániai magyar” és „rumäniendeutsch” [romániai német]) itt jelennek meg először az ezen irodalmakat tárgyaló értekező műveket tekintve, azonban irodalomtörténeti összegzésként ezek az munkák azok, melyek először foglalnak állást irodalomtörténetként,²⁷ tehát irodalomtudományban betöltött kiemelt jelentőségű és nagy figyelmet kapó munkaként.

Legitimációs gesztusként értékelhetők a Kántor–Láng első mondatai, melyek szerint a „romániai magyar irodalom idő- és térbeli határait készen kínálja a történelem. Születésének évszáma 1919, földrajzi hazája pedig Románia.”²⁸ A fizikai határokat tekintve az állam területe az, mely meghatározza ezen irodalom földrajzi és geopolitikai határait, tehát Románia

nagygyűléssel, nemzetközi jogilag pedig 1920 júniusában, a trianoni békeszerződés értelmében jön létre.” BALÁZS, I. m., 16.

27 Sőni Pál a Kántor–Láng is említette egyetemi kézikönyve feltehetőleg jegyzet volta miatt nem kerül hangsúlyosabban előtérbe. Vö. SŐNI PÁL, *A romániai magyar irodalom története*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1969.

28 KÁNTOR–LÁNG, I. m., 5.

területe az, mely ezen irodalom szülőháza. Az itt születő irodalom korábbi megnevezése („erdélyi magyar irodalom”) ezzel a gesztussal kiíródik az irodalomtörténetből, mégpedig a következő indokkal:

Bölcsőhelye, szűkebb pátériája Erdély (mely központi szerepét ez irodalom életében mindmáig megőrizte) és a vele szomszédos részek, de már a harmincas évek derekán jogosnak érezte Gaál Gábor az „erdélyi” jelző felcserélését a „romániai”-val, egyrészt az országban Erdélyen kívül élő nagyszámú magyar tudomásulvételeként, másrészt mert a nemzetiségi lét kérdéseit elválaszthatatlannak érezte a romániai társadalom egészének alapkérdéseitől.²⁹

Erdély mint az itteni magyar irodalom korábbi attribútuma kikerül az elnevezésből, és a kikerülés egyik okaként a szerzők arra utalnak, hogy ez a magyar irodalom nemcsak a történelmi Erdély területén, hanem Románia egész területén íródik. A helymeghatározás szempontjából ez a kontextusbeli kiterjesztés azt jelenti, hogy a „romániai” jelző sokkal jobban szolgálhatja az irodalom azonosságának meghatározását, mint az „erdélyi” jelző, mely ebben a kontextusban és ezen magyarázat felől leszűkítő. Emellett az indoklásból az is egyértelműen kitűnik, hogy az irodalom definícióját társadalmi megfontolások irányítják, ahogyan ezt az *Előzmények* e felvezető részében a szerzők a későbbiekben bővebben is kifejtik.

A nemzetállam geopolitikai határain kívül a szerzők ezek után a „szellemi” határok felvázolására tesznek kísérletet, mely alatt elsősorban a romániai társadalmi valóságot értik, melyet ez az irodalom tükröz, erre „válaszol, létének ez a valóság a meghatározója”.³⁰ A „szellemi” határok azonban nem csupán a társadalmi beágyazottság felől kerülnek kifejtésre, hiszen amikor a felvezetőszöveg úgy fogalmaz, hogy a „»politikai és szociális viszonyok« azonossága fűzi tehát a romániai magyar irodalmat a románhoz; a romániai

29 Uo.

30 Uo.

magyar irodalom sajátos, helyre és korra valló vonásait a történelemnek ugyanazok a parancsoló törvényei vésték ki, melyek a román irodalom, a román kultúra egészét formálták”, akkor ez a megállapítás már az irodalmi rendszerek egymásmellettisége felől is határokat és határátlépéseket vázol fel. Azaz „a román és a romániai magyar irodalom legjobbainak műveit közös vagy hasonló esztétikai és politikai krédó rokonítja”, tehát a „szellemi” határok kiterjesztése egyúttal egy olyan mentális tér létrehozására tett kísérletként is felfogható, melynek földrajzi és geopolitikai kereteit a román nemzetállam jelöli ki. Végeredményben mindez a „tudós ideológiai és eszmei »diskurzusát«”³¹ mutatja fel, mint ahogyan ezt Edward Soja is megfogalmazza, azaz a Másodiktér fogalmával fedhető le, minthogy ezáltal kerül reprezentálásra az, ahogyan a szerzők „szövegről és általában a földrajzról”³² gondolkodnak és írnak. És miközben az irodalomtörténet felvezetője az immár „romániai magyar irodalom”-ként megnevezett entitást a román irodalomhoz és társadalmi környezethez mérten határozza meg, a hagyományra való utalás közben bekapcsolja az elnevezés magyarázatába a magyar irodalmat, melytől „magától értetődően kapja örökségül a nemzeti irodalom valamennyi értékét, az egységes irodalmi nyelvtől a klasszikus hagyományok formált értékszemplélig”.³³ E két nemzeti irodalom viszonylatában meghatározott romániai magyar irodalom tehát egy a köztesség terében működő irodalomként kerül definiálásra, hiszen egyiktől nyelvileg, míg másiktól társadalmi környezetét tekintve különbözik el.³⁴ Ennyiben az is felmutatható, hogy itt nem egyszerűen egy dichotómia keretében beszélhetünk a létrejövő új definícióról, az irodalomtörténet világosan felvázolja

31 Edward W. SOJA, *Harmadiktér. A földrajzi képzelőerő határainak kiterjesztése*, ford. Győri Zsolt = *Tér – Elmélet – Kultúra*, 51.

32 Uo.

33 KÁNTOR–LÁNG, I. m., 6.

34 Vö. A. „romániai magyar irodalom Románia 1919 utáni területén kialakult magyar nyelvű irodalom. Társadalmi meghatározója a romániai társadalmi valóság, valamint a romániai magyarság kisebbségi, illetve 1944 utáni nemzetiségi helyzete. Mindkét vonás megkülönböztető a magyarországi irodalomhoz viszonyítva, amelyhez azonban a nyelv és a kulturális hagyományok tágan értelmezett közössége fűzi.” Uo., 7. [Kiemelés az eredetiben.]

és egyben ráírja a meghatározásra azt a trichotómiát, mely éppen létrejön és egyúttal alakítja is az erről való gondolkodást.³⁵

Itt szükségszerű kitérni röviden az „új” meghatározás hagyományhoz való viszonyára is, ennek két kiemelhető és egymástól nem függetleníthető aspektusára. Míg a jelen vagy a közelmúlt (tehát 1944-től számított időszak) tárgyalása során világosan érzékelhetők az irodalompolitika hatásai és elvárásai, úgy az irodalomtörténet tárgyalásmódja és kiemelései a múlt bemutatása tekintetében is alkalmazzák mindezt, tehát a vizsgált szöveg a múlt ábrázolására is ráírja, mintegy saját maga gyarmatosítja ideológiailag a korábbi időszakot (1919–1944) a megnevezés aspektusából. A Kántor–Láng a Korunkat szerkesztő Gaál Gábor kapcsán említi rögtön a kötet első bekezdésében, hogy már a „harmincas évek derekán jogosnak érezte Gaál Gábor az »erdélyi« jelző fölcserélését a »romániai«-val”.³⁶ Természetesen nem véletlenszerű, hogy az Erdélyi Helikon vagy akár a Pásztortűz konkurenciájaként számon tartott Korunk vezető szerkesztőjét idézik a szerzők, ahogyan az sem véletlen, hogy az irodalomtörténet-írást és a kritikai megnyilatkozásokat elemző fejezetben Gaál Gábor szerkesztői, kritikusi és

35 A 2018-ban megjelent, már idézett kötet, melyet Kántor Lajos és Láng Gusztáv jegyeznek társszerzőként, hangsúlyosan utal a fentebb kifejtett, tehát a hetvenes évekbeli irodalomtörténet definíciójának problémájára. Láng Gusztáv így fogalmaz: „A meghatározás, amelyet nem akarok itt szó szerint idézni, lényegében két tényezőben jelöl meg az erdélyi – és általában a kisebbségi – irodalmak meghatározóit. Az egyik az a társadalmi, politikai közeg, amelyben létezik. Ez a sokat vitatott romániaiság fogalom kérdése, tartalma, léte. A másik pedig a magyar irodalomhoz kötöttsége, amely kötöttséget a nyelv azonossága és – ahogy akkor a cenzúrának szóló dodonaisággal mondtuk – az irodalmi hagyományok tágon értelmezett közössége biztosítja. Azt mondtam, én ma már nem tartom jónak ezt a meghatározást, noha némi önérzettel meg kell állapítanom, hogy szép karriert futott be; [...] Mit érzek én ebben mégis problematikusnak? Nem azt, hogy ez a két tényező létezik-e vagy sem, mert mindegyik tény, és a tények nem szorulnak bizonyításra. A baj ott kezdődik, hogy úgy képzeljük el – ezt sugallja az én meghatározásom és minden későbbi meghatározás is –, hogy ennek a két tényezőnek ez az együtthatása valami ötvözetet eredményez. Fokozatosan fel kell ismernünk [...], hogy ez a két tényező nem egészíti ki egymást, sőt egymással ellentétes is lehet.” LÁNG Gusztáv, *Séta egy definíció körül* = KÁNTOR Lajos – LÁNG Gusztáv, *Száz év kaland. Erdély magyar irodalmáról*, Bookart, Csíkszereda, 2018, 16.

36 KÁNTOR–LÁNG, I. m., 5.

irodalomtörténeszi portréja talán a legrészletesebb, esetleg még a szintén baloldali kötődésű Balogh Edgárt lehet itt kiemelni az ábrázolás részletessége kapcsán. A Kántor–Láng itt Gaál 1937-ben írt, Korunkban közölt cikkére utal, melyben a szerző kifejti: „Elsietett transzilvániai magyar irodalomról beszélni. Nem azért, mintha Transzilvániában nem volna magyar irodalom. Van. De elsietett, mert Transzilvánia csak egyik része Romániának. Transzilvánián kívül még igen nagy számban él a magyarság Romániában.”³⁷ Továbbá kijelenti:

Transzilvánia történeti fogalom. Régi magyar rendiségi kategória, szilárd tartalommal és körvonalakkal. A magyar kulturális hagyomány tiszteletreméltó birtoka. De csak hagyomány. A kulturmagyarság lezárt, elmúlt, életrekelhetetlen tartalomköre. Ez a Transzilvánia már régesrég nincs, már a főhatalomváltás előtt sem volt s azóta ez a kategória nem újjászületett, de végleg felbomlott.³⁸

Látható, az irodalomtörténet szerzői Gaál szövegére visszautalva mintegy felmutatják a Korunk-szerkesztő azon gesztusát, mellyel már a harmincas években, tehát a tárgyalt munka perspektívájából az 1944 előtti, már a korábbi politikai rendszer keretei között is történt törekvés az átnevezésre. Az irodalomtörténet ideologikus gyakorlata akkor lepleződik le, ha figyelembe vesszük Kristóf György irodalomtörténész sokkal korábbi, még 1924-ben megjelent irodalomtörténeti munkáját, mely talán elsőként jelzi az „erdélyi” és a „romániai” jelzők közötti feszültséget a tér problematikája felől:

Ne erdélyi irodalmat, hanem romániai magyar irodalmat emle-gessünk, fejtegetssünk. Ne az erdélyi irodalom sorsáról, hanem a romániai magyar irodalom megszervezéséről gondolkozzunk.

37 GAÁL Gábor, *Transzilvániai-e vagy romániai magyar irodalom?*, Korunk 1937/3., 214.

38 Uo.

Az erdélyi jelző kirekeszt, elfeled vagy mostohának tekint mindent, ami nem esik bele a régi Erdély földrajzi területébe, szellemébe. A romániai magyar összefoglal mindent, amit ez országban magyar [...]”³⁹

Természetesen Kristóf György kapcsán is szükségszerű jelezni, hogy korai definíciójavaslata nem teljesen függetleníthető intézményi affiliációjától, hiszen – amint Gaal György lexikonszócikke is fogalmaz – „1922 áprilisától a kolozsvári román egyetem helyettes, rendkívüli, végül 1926-tól rendes tanára, a magyar nyelv és irodalom előadója, akkoriban az egyetlen romániai magyar egyetemi tanár”.⁴⁰ Mindemellert pedig annak a Cultura nevű, négy nyelvű lapnak a szerkesztője, mely 1924-ben indult útjára Kolozsváron, és még ugyanebben az évben az állami támogatás elmaradása miatt megszűnt.⁴¹ A francia, román, magyar és német nyelven cikkeket, tanulmányokat és fordításokat közlő lap mintegy – mint azt Mikó Imre is jelzi eredetileg 1965-ben a Korunkban megjelent tanulmányában – a „Brassai Sámuel és Meltzl Hugó közös kiadványával, az 1877-ben indult *Összehasonlító Irodalom Történeti Lapokkal*”⁴² állítható összefüggésbe, e lap hagyományának folytatójaként is felfogható, továbbá a Yves Auger, Lucian Blaga, Kristóf György és Oskar Netoliczka szerkesztésében megjelent folyóirat a romániai nemzetiségek „kölcsonös megismerkedésének [...] célját [is] szolgálták”.⁴³ Természetesen a Cultura sem függetleníthető a politikai megfontolásoktól (a Népszövetség szerepvállalásától az első világháború után), hiszen főszerkesztője az a Sextil Pușcariu volt, „aki akkor Románia népszövetségi küldöttségének volt állandó tagja”.⁴⁴

39 KRISTÓF György, *A romániai magyar szellemi élet néhány problémája* = Uő., *Az erdélyi magyar irodalom múltja és jövője*, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, Cluj–Kolozsvár, 1924, 287.

40 GAAL György, *Kristóf György = Romániai magyar irodalmi lexikon*, 3., Kb–M, főszerk. DÁVID Gyula, Kriterion, Bukarest, 1994, 265.

41 MIKÓ Imre, *Cultura = Romániai magyar irodalmi lexikon*, 1., A–F, főszerk. BALOGH Edgár, Kriterion, Bukarest, 1981, 311.

42 MIKÓ Imre, *Közös hagyományok fóruma* = Uő., *Változatok egy témára. Tanulmányok*, Kriterion, Bukarest, 1981, 122.

43 Uo., 123.

44 Uo., 122.

Amennyiben a Kántor–Láng-féle irodalomtörténet szándéka az lett volna, hogy a megnevezés legkorábbi előfordulását és definícióként való javaslatát felmutassa, úgy a Kristóf-szöveg (is) állhatott volna a felvezetőben példaként, hiszen Gaál Gábor Korunkban közölt szövege jóval később születik, ráadásul nem feltétlenül függetleníthető az éppen az idő tájt zajló vitáktól sem az irodalom funkcióját és feladatait illetően. Ennyiben tehát a Gaál-szöveg kiemelése és később a szerkesztő részletes bemutatása mintegy visszamenőlegesen írja és helyezi át a hangsúlyokat az 1919–1944 közötti korszakot tekintve. Emellett Kristóf György intézményi háttérének felvázolása azonban azt is mutatja, hogy a Kristóf-szöveg esetleges kiemelése olyan hagyományrétegeket is felidézett volna, melyek nem feltétlenül lettek volna előnyök irodalompolitikai szempontból.

Peter Motzan irodalomtörténete ugyan – mint azt a címe is jelzi – nem a teljes romániai német irodalom áttekintésére vállalkozik, hanem csupán a líra történetét kívánja bemutatni az 1944 és 1980 közötti időszakban, azonban már az előszóban kifejti a szerző, hogy szükségszerű definiálni a tárgyat, továbbá rámutatni ezen irodalom 20. századi alakulástörténetére is.⁴⁵ Mindez lényegében azt is jelzi, hogy a romániai német irodalom viszonylatában nem létezett eddig olyan összefoglaló jelentőségű irodalomtörténeti munka, mely a hatvanas-hetvenes évek igencsak pezsgő, irodalmi lapokban zajló vitáit és megfontolásait az identitást körüljáró definiálási kísérletek kapcsán rögzítette volna. Motzan irodalomtörténete mellett és előtt például a fogalom bevezetőjeként számon tartott Gerhard Csejka már 1971-ben rámutat arra, hogy a romániai német irodalom két nemzeti irodalommal szemben határozza meg önmagát, tehát egy jól megragadható köztesség állapotában tárgyalja.⁴⁶ Így a Motzan-féle definiálásnak természetesen megvoltak az előzményei, melyek visszatérően hivatkoztak a megváltozott társadalompolitikai helyzetre és nem utolsósorban az új nemzetállami keretekre.

45 MOTZAN, I. m., 7–9.

46 GERHARD CSEJKA, *Eigenständigkeit als Realität und Chance. Zur Situation der rumäniendeutschen Literatur*, Neuer Weg 1971. 03. 20., 5.

Motzan második fejezetcíme – *Deutschsprachige Literatur im rumänischen Raum* [Német nyelvű irodalom a román térben] – látványos térkonstruáló gesztussal lép fel, és egyúttal előkészíti a „romániai német irodalom” fogalmának bevezetését. Első mondatával máris megtörténik ezen irodalom meghatározása, miszerint: „Die zeitgenössische rumäniendeutsche Literatur ist die Literatur der mitwohnenden deutschen Nationalität in Rumänien.”⁴⁷ [A kortárs romániai német irodalom a Romániában együttélő német nemzetiség irodalma.] A szöveg ezt követően egyrészt kifejti a „mitwohnend” [együttélő] kifejezés lényegét, mely kifejtésben – itt Motzan Eduard Eisenburger szövegére⁴⁸ hivatkozik – az „együttélő” egy adott területen más nemzetekkel vagy nemzetiségekkel közösen élő nemzetiségként kerül meghatározásra. Azonban a szöveg nem az „együttélő” jelző felkeltette elvárásnak megfelelően folytatódik, tehát nem más nemzetiségek viszonylatában határozza meg tárgyát, hanem Eisenburgert és az író Alfred Kittnert idézve fogalmazza meg azt a megállapítást, miszerint a „romániai német irodalom” nem egy egységes hagyományból jön létre, hanem különböző, kultúrájukban eltérő, nyelvükben azonos népcsoportok egyesüléséből [„Zusammenschluß”].⁴⁹ Itt nyer értelmet a fejezetcím is, hiszen e hármas tradíció felmutatásából világosan látszik, hogy az irodalomtörténet-írás megkülönbözteti alapvetően a történelmi régiók területén születő német nyelvű közösségeket és ezáltal irodalmukat is. A szöveg retorikai felépítése mindenképpen említésre méltó, hiszen e három, sokáig különbözőnek tartott és elkülönítve kezelt irodalom egységesüléséről beszél, majd ezt követően előbb összegzően, majd részletekbe menően mutatja fel ezen

47 MOTZAN, I. m., 10.

48 Eduard EISENBURGER, *Von unserem Werdegang. Betrachtungen über die Stellung der Rumäniendeutschen im sozialistischen Staat = Uő., Heimatbilder. Bekanntes und weniger Bekanntes über die Rumäniendeutschen*, Dacia, Cluj-Napoca, 1976, 265–266.

49 Vö. „»Das, was wir heute rumäniendeutsche Literatur nennen, ist aus der Vereinigung dreier Ströme entstanden: der deutschen Dichtung des Banats, Siebenbürgens und der Bukowina.«” [Az, amit ma romániai német irodalomnak nevezünk, három áramlat egyesüléséből keletkezett, a Bánság, Erdély és Bukovina német irodalmából.] Alfred Kittnert idézi MOTZAN, I. m., 10.

három régió történelmi és kulturális hagyományát. Tehát a fejezetcím egy erőteljes térkonstrukciós gesztussal az említett három történelmi régióra írja rá magát, továbbá felülírja ezen régiók korábbi államhatalomhoz való kapcsolódásának tényét is, bár ezt a gyarmatosítás szándéka felől ahhoz nagyon hasonlóan teszi: az Osztrák–Magyar Monarchia területéhez tartozó, ott még hangsúlyosan megkülönböztetett territóriumok megnevezésbeli elkülönítése is megszűnik, és a román tér – pontosabban a román nemzetállam – egységes közegében oldódnak föl. Ugyanakkor azt is szükségszerű megjegyezni, hogy miközben a szöveg logikája és érvelésmenete a tradíció felmutatását az egységesülés vagy a lelepleződő gyarmatosítás felől teszi, mégiscsak rögzíti ezeket a különböző régiókat, hagyományait és nem utolsó sorban nyelvi különbözőségüket is – ami a későbbiekben, mármint a romániai német ilyenfajta bemutatása ismétlődik, tehát mintaként funkcionál – többek között Cristina Tudorică korábban idézett kötetében is.⁵⁰

Amiként a fentebbi régiók történelmi és kulturális hagyománya felmutatásra kerül, úgy állítja Peter Motzan ezen népcsoportok nyelvi különbözőségét is a fókuszba. Mindemellett a szerző egy másik jelentős különbségre is rámutat, mégpedig a beszélt és írott nyelv közötti eltérés problémájára. A bánágsági sváb, az erdélyi szász és a bukovinai német beszélt nyelvváltozatai természetesen különböznek egymástól, azonban nem csupán ez vagy ezek a szembeállítások lényegesek, az összevetés viszonyrendszerébe több esetben a német nemzetállamok területén beszélt német nyelvhez való hasonlítás vagy az attól való különbség is belekerül: míg az erdélyi szász jelentősen különbözik ezektől, addig a bánágsági sváb lényegesen közelebb áll hozzájuk,⁵¹ állapítja meg Motzan, és a bukovinai német kapcsán pedig Karl Kurt Kleinra hivatkozva az „osztráknémet” jelenti a kapcsolódási pontot.⁵² Az így jellemzett nyelvi viszonyrendszernek köszönhetően az írott nyelv

50 TUDORICĂ, *I. m.*, 18–27.

51 MOTZAN, *I. m.*, 25.

52 Uo.

ezek által meghatározott, és mindebből Motzan nem zárja ki a román nyelvi közeg hatását sem, mely erőteljesen jelen van az úgynevezett „romániai német” irodalom nyelvi definíciójában.

A román nyelvű közeg már a külső és belső hatásokat tárgyaló fejezetben kerül kibontásra, méghozzá a (elsősorban) román–német fordításokat jelentő kiadói vagy folyóiratokat érintő irodalompolitikai gyakorlat felől. Miközben – mutat rá Motzan – mindennek van egy jelentős hatása a román irodalom össznémet nyelvterületen való megismertetését illetően, az sem kerülhető meg, hogy így a román irodalom hatást gyakorolt magára a romániai német irodalom alakulására is – akár tematikákat, akár poétikai megformáltságot tekintve.⁵³ A román nyelv és társadalmi közeg hatása mellett a német nemzeti irodalmakhoz (tehát ez sem egységként jelent viszonyítási pontot) való kapcsolódás, ezek hagyományának figyelembevétele ismételten egy többszörös köztesség pozícióját teremti meg: a romániai német irodalom egyrésztől kulturális és nyelvi tekintetben a különböző régiók (bánsági, erdélyi és bukovinai) valamifajta német nyelvű szintéziseként és egységesüléseként, tehát halmazok közös metszeteként körvonalazódik, másrésztől a román irodalom (és társadalmi közeg) és a német irodalmak közötti jelenségként, mely így mindkettő vonásait és jellegzetességeit magán viseli vagy viselheti. Míg a román irodalom a fordítások kapcsán gyakorol hatást, addig a német és saját regionális német irodalmakhoz való viszony összetettségét az alábbi idézetrészlet hangsúlyosan szemlélteti:

[...] so darf man schlußfolgern, daß die Traditionsbildung durch die Stärke exogener Einflüsse erschwert wurde. Rainer Maria Rilke stand Wolf Aichelburg näher als Eduard Schullerus, zwischen Paul Celan und Irene Mokka sind die Analogien evidentester als zwischen dieser und Hans Diplich, Anemone Latzina fühlte sich eher von Bertolt Brecht als von Adolf Meschendörfer angezogen,

53 Uo., 31.

nicht Hans Kehrsers, sondern Marin Sorescus Texte entsprachen dem Lyrikverständnis Richard Wagners.⁵⁴

[(...) így tehát arra következtethettünk, hogy a hagyományképzést erős külső hatások nehezítették meg. Rainer Maria Rilke közelebb áll Wolf Aichelburghoz mint Eduard Schullerus, Paul Celan és Irene Mokka között evidensebbek az analógiák, mint Celan és Hans Diplich közt, Anemone Latzina inkább Bertolt Brecht vonzaskö-
rebe tartozott, mint Adolf Meschendörferébe, és Richard Wagner líráértése nem Hans Kehrer, hanem Marin Sorescu szövegeinek feleltethető meg.]

Mindebből világosan látszik, hogy a romániai német irodalom konstrukciója alapvetően olyan térbeli elrendezettségben reprezentálódik, mely két (a román és a német nyelvű) irodalom között helyezkedik el a hatásokat tekintve, továbbá egyértelműnek tűnik az is, hogy maga a fogalom a Motzan-szöveg szerkezetéből adódóan is összefoglaló névként kerül használatba a kulturális különbségeket felmutató, német nyelvű, Románia területén élő népcsoportok irodalmára.

A Kántor–Láng- és a Motzan-féle irodalomtörténetek térkonstrukciós gesztusait összevetve elmondható, hogy mindkét esetben a tárgyalt irodalom – mint azt megnevezésük is sugallja – a köztesség állapotában található, és ez a köztesség alapvetően két nemzeti irodalom viszonylatában kerül kialakításra. Mindemellett azonban a román irodalom és nem utolsósorban társadalmi közeg jelentette egyik pólusnak köszönhetően a fogalmakra egyszerre íródik rá az irodalmi és főként a (társadalom)politikai aspektus, hiszen jelentékeny – integratív – elemként jelenik meg a „romániai társadalmi valóság”,⁵⁵ mely mint gazdasági, politikai és állami szervezeti környezet⁵⁶ meghatározza az irodalom alakulását is.

54 Uo., 35.

55 KÁNTOR–LÁNG, *I. m.*, 7.

56 MOTZAN, *I. m.*, 10.

Szintén a „romániai” jelző megjelenéséhez kapcsolódik egy erőteljes kolonizációs gesztus is. Míg a magyar irodalomtörténet esetén ez talán kevésbé érzékelhető, minthogy „csupán” az „erdélyi” jelző lecserélése történik meg ezáltal, addig a német irodalomtörténet felvezetése a saját hagyományának köszönhetően hangsúlyosabbá teszi ezt jelenséget. Amikor a „romániai német” kifejezés az erdélyi szász, a bánsági sváb és a bukovinai német jelzőket váltja az adott irodalom megnevezése előtt, akkor nem csupán egységesíti, hanem egyúttal megszünteti ezen irodalmak térbeli jelöltségét, voltaképpen a korábbi térhez kötöttséget számolja föl és írja rájuk egy másfajta tér elrendezettségét. Mindez a nyelv szempontjából is hangsúlyossá válik a német nyelvű irodalmak esetén, hiszen itt – mint Motzan kapcsán jeleztem – a jelzők nem egyszerűen területi kötöttségeket, régiókat jeleztek, hanem az adott közeghez tartozó német nyelvváltozatokat is, melyek így – Gilles Deleuze és Félix Guattari megfogalmazásával élve – deterritorizálttá⁵⁷ váltak. A német irodalomtörténet felöli, a Kántor–Láng-féle irodalomtörténetre vetett értelmező pillantás így felerősíti a „romániai magyar irodalom” elnevezésében rejlő szintén gyarmatosító és egyben a korábbi történelmi régió kiírását jelentő gesztust.

Szintén a két irodalomtörténet egymás felöli olvasása teszi az értelmezést nyitottá a munkákban rejlő elhallgatás aktusára is, mely mind irodalmi, mind (természetszerűleg) politikai vonatkozásban megragadható. Mindkét irodalomtörténet egy kétpólusú, tehát egy kettősségben felmutatható társadalmi közeget reprezentál, és ebben alapvetően kétnyelvű térként állítja az olvasó elé az irodalmi mezőt: míg a Kántor–Lángban ez a magyar–román, addig a Motzan-féle munkában a német–román viszonylatban működik. Peter Motzan a felvezetőben többször is használja (sőt: értelmezi is) az együttélő (mitwohnend) nemzetiség fogalmát, a Kántor–Láng erre az irodalom helyzetét és megnevezését érintő fejezetben nem vállalkozik, csupán később, például a Sütő András munkásságról szóló részben tér ki

57 Gilles DELEUZE – Félix GUATTARI, *Mi a kisebbségi irodalom?* = UőK., KAFKA. *A kisebbségi irodalomért*, ford. KARÁCSONYI Judit, Quadmon, Budapest, 2009, 33–34.

röviden erre a szerző szülőhelyére utalva: „ebben a vegyes, román és magyar lakosságú faluban tanulta az együttélés törvényeit, a különböző nyelvet beszélők egymást megbecsülésének szükségességét”.⁵⁸ Tehát míg a magyar irodalomtörténet kizárólagosan a magyar nemzetiség helyzetét és ennek irodalmát említi nemzetiségi irodalomként, addig a német csupán annyiban tesz másként, hogy a Romániában ezen időszakban bevett kifejezésként használt „együttélő nemzetiség” fogalmát kifejti ugyan, viszont szintén nem említi más nemzetiséget vagy annak irodalmát mint lehetséges tényezőt a társadalmi vagy irodalmi közeg tekintetében. A két irodalomtörténet összehasonlító elemzése ennyiben arra is rámutat, hogy a hasonló gyarmatosító gyakorlatokat színre vevő munkák – miközben a saját irodalom identitását definiálják és felmutatják ennek tradícióit – éppen a másik nemzetiségi irodalmat, annak jelenlétét hallgatják el, illetve látszólag nem vesznek róla tudomást. Ebben az értelemben maga az elhallgatás és a saját a fentebb felvázolt pólus egyik pozíciójába való helyezése szintén gyarmatosító gesztusként érthető, hiszen a két irodalomtörténet egy-egy olyan társadalmi és irodalmi teret konstruál meg, mely összességében interkulturálisként jellemezhető. Ez az interkulturálisként megképzett tér alapvetően mindkét esetben homogénnek tekinthető a nemzetiség perspektívájából, hiszen a köztességben vagy magán a periférián egyetlen nemzetiségi irodalom helyezkedik el: vagy a német, vagy a magyar. Amikor Homi Bhabha úgy fogalmaz, hogy a posztkoloniális megközelítésmód „a harmadik világ és a fejlett országok viszonyát bináris oppozícióba állító nacionalista vagy »nativista« pedagógiák revízióját célozza meg”,⁵⁹ akkor a revíziót illető megállapítás esetünkre is érvényesíthető, hiszen a két irodalomtörténet szembesítése éppen a bináris oppozícióban felmutatott többség–kisebbség vagy centrum–periféria viszonyt számolja fel. Éppen az összehasonlítás révén mutatható fel és egyúttal szüntethető meg az irodalomtörténetek a

58 KÁNTOR–LÁNG, *I. m.*, 194.

59 Homi BHABHA, *A posztkoloniális és a posztmodern*, ford. HARMATI Enikő, Helikon 1996/4., 486.

perifériát vagy a kisebbség pozícióját gyarmatosító gesztusa, mely eközben elfedi a köztes tér heterogenitását és hibriditását. Ilyen értelemben pedig a gyarmatosított gyarmatosítóként mutatkozik meg.

Nem véletlen, hogy Edward W. Soja éppen Bhabhát idézi a harmadiktérről való megállapításai kapcsán, miszerint: „Csak idegen területre merészkedve [...] derülhet fény arra, hogy a kijelentés osztott terének elméleti elismerése fontos előfeltétele a nemzetközi kultúra olyan fogalmi megragadásának, amelyben a nemzetközi nem a multikulturalitás egzotikusságán vagy a kultúrák sokszínűségén alapul, hanem a kultúra hibriditásának bevésésén és artikulációján.”⁶⁰ Az idegen terület jelen esetben éppen az a tér, melynek jellegzetességeit a magyar és a német irodalomtörténetek elfedik, csupán összevetésükből, tehát egy transznacionális perspektíva és megközelítésmód érvényesítéséből fejthetők fel. Egy olyan „köztes tér” [Zwischenraum] körvonalai bontakoznak így ki – Sigrid Weigel fogalomhasználatával élve –, mely „egy kisebbségi diskurzus elméletként hozza létre önmagát. Nem a kultúrák ellentétében, hanem közöttük fekszik az a hely, melyből az ellendiskurzusnak ki kell alakulnia.”⁶¹ Ez az ellendiskurzus pedig éppen arra irányul, hogy nem csupán a román–német/magyar vagy német–romániai német és magyar–romániai magyar diskurzusrendeket számolja fel, hanem azokat a gyarmatosító gesztusokat is, melyek a korábbi értelemben vett homogén kisebbségi terek és térképzetek elhallgatáson vagy kizáráson alapuló logikáját is leleplezik. Mindennek azért is van különösen hangsúlyos jelentősége, mivel az 1990 utáni német és magyar irodalomtörténet-írás – eltérő logikával ugyan – a hagyományok – jelen belátásokat nélkülöző – átrendezésével részben a korábbi gyarmatosító gyakorlatokat viszik tovább. A német irodalomértés felől elsősorban a kulturális és irodalmi tér kitágításának vagy bővítésének a gyakorlata a délkelet-európai német vagy délkelet-német irodalmak irányába továbbra

60 Bhabhát idézi Edward W. SOJA, *Harmadiktér. A földrajzi képzelőerő határainak kiterjesztése*, ford. GYÖRI Zsolt = *Tér – Kultúra – Elmélet*, 61.

61 Sigrid WEIGEL, A „topographical turn”-höz. *Kartográfia, topográfia és térkonceptiók a kultúratudományokban*, ford. VINCZE Ferenc = *Tér – Kultúra – Elmélet*, 110.

is nemzeti perspektíván belül marad, ahogyan a magyar irodalomtörténet-írás gyakorlata sem mozdul ki mindebből ténylegesen azzal a gesztussal, hogy a korábban „határon túli magyar” irodalmak lokális vagy regionális jelzőit e köztes tér figyelembevételével nélkül felszámolja.⁶² Mivel e köztes tér mellőzése egyúttal azon ellendiskurzus elvetését is jelenti, mely új perspektívák, transznacionális és transzkulturális megközelítésmódok termékeny jelenlétét tenné lehetővé. Ahogyan Motzan egy későbbi tanulmányára⁶³ utalva Andreas Herzog már közel húsz éve megfogalmazta, „a nyelvi anyaországgal vagy a kulturális nemzettel való kapcsolattartás helyett sokkal több teret kellene adni a közvetlen környezet irodalmainak összehasonlításához.”⁶⁴

- 62 Itt szükségszerű megemlíteni az Eugen Simion főszerkesztésében megjelent román szótárformájú irodalomtörténetet, mely a tér szempontjából mutatja fel azt a heterogenitást, mely a Románia területén születő különböző nyelvű irodalmaknak köszönhető. A különböző szócikkek (többek között *Literatura în limba germană în spațiul românesc* [Irodalom német nyelven a román térben], *Literatura în limba idiş în spațiul românesc* [Irodalom jiddisül a román térben], *Literatura în limba maghiară în spațiul românesc* [Irodalom magyar nyelven a román térben]) egyszerre mutatják fel a nyelvi és kulturális különbséget, továbbá jelzik a nemzeti tér dominanciáját is a megfogalmazásban. Vö. *Dicționarul general al literaturii române*, ed. Eugen SIMION, Editura Muzeul Literaturii Române, București, 2017, 745–743. [A magyar vonatkozású szócikk szerzője: Balázs Imre József.]
- 63 Peter MOTZAN, *Die Szenarien des Randes: Region, Insel, Minderheit. Die deutsche(n) Literaturen in Rumänien nach 1918 – ein kompilatorisches Beschreibungsmodell = Deutsche Literatur im östlichen und südöstlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie*, hrsg. Eckehard GRUNDEWALD – Stefan SIENERTH, Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1997, 73–102.
- 64 Andreas HERZOG, 'Transkulturalität' als Perspektive der Geschichtsschreibung deutschsprachiger Literatur" = *Wer mag wohl die junge, schwarzäugige Dame seyn? Zuordnungen, Darstellungsprinzipien, Bewertungskriterien der deutsch(sprachig)en Literatur in Ostmittel- und Südosteuropa*, hrsg. Werner BICHELE – BALOGH F. András, Argumentum – ELTE Germanistisches Institut, Budapest, 2002, 33.